

ПІДСУМКИ РЕГІОНАЛЬНИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 902 (477.4) "638"

МИКОЛА БАНДРИВСЬКИЙ

**ПРОБЛЕМА БІЛОГРУДІВКИ І ЧОРНОЛІССЯ –
РЕАБІЛІТАЦІЯ “КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО ГАЛЬШТАТУ”?**

“...Г. Сулимирский, специально занимаясь вопросом о взаимоотношении лужицкой культуры и культуры более восточных областей, смог показать только распространение лужицкого металла на Украине, но не нашел никаких признаков, которые говорили бы о лужицкой экспансии на восток. Более того, он вынужден был отметить удивительную сопротивляемость “украинского гальштата” всякому продвижению этнических масс с запада”

Тереножкін А. І. Некоторые актуальные вопросы скифоведения // Доклады VI научной конференции Института археологии. К., 1953. С.151.

У статті розглядається питання відкриття культури українського гальштату, яку з 1952 р. О. Тереножкін запропонував називати т. зв. черноліською культурою. Пропонується повернутися до гіпотези про існування двох етнокультурних спільнот: носіїв класичного Чернолісся на Середньому Подніпров'ї (агатирси, гелони) і постбілогрудівського (непоротівська група) населення на Поділлі і прилеглих районах Лісостепу (історичних неврів). І черноліська, і постбілогрудівська (непоротівська група) спільноти, на думку автора, входили до культурно-історичної області Українського Гальштату.

Ключові слова: Український Гальштат, Білогрудівка, Чернолісся, неври

I. Постановка проблеми.

В останнє десятиліття в українській археологічній науці періоду раннього заліза намітилась тенденція до перегляду традиційних уявлень стосовно походження і територіальних меж кочівницьких спільнот, які займали землі півдня та південного сходу сьогодношньої України і їх

взаємозв'язків із місцевим населенням Лісостепу. На протипагу досі прийнятому уявленню про Український Лісостеп як про основний ареал поширення кімерійської культури, зокрема, на пізньому етапі розвитку¹, з'явилися праці, в яких пам'ятки передкіфського часу лісостепової зони ідентифікують із похованнями соціальної верхівки культур чорноліської (Квітки, Бутенки, Ольшана, Рижанівка, Константинівка, Шевченківка), фракійської (Шолданешти, Єнджа) та кизил-кобінської (Зольне)².

В контексті переоцінки місця і ролі тогочасних степових і лісостепових культур, особливо актуальною є проблема походження і територіальних меж Чорнолісся – цього величавого і ефектного етнокультурного утворення, феномен якого почали особливо жваво обговорювати після виходу в світ у 1961 р. відомої праці О. Тереножкіна “Предкифский период...”³. До характеристики чорноліської культури О. Тереножкін ставився з особливою прецизією. Може тому він не цурався змін у своїх поглядах в залежності до розвитку досліджень (і не тільки). Так, цей автор написав про виділення ним чорноліської культури вже у 1949 р.⁴, однак, насправді, дослідник розглядав її лише як “... особливий передкіфський етап в історії осілих землеробсько-скотарських племен Середнього Подніпров'я” (і тільки – М. Б.), датовуючи кінцем IX – першою половиною VII ст. до нар. Хр.⁵.

У 1953 р. О. Тереножкін чи не вперше представив цілісну і логічну картину етно-культурних змін на Правобережжі Українського Лісостепу, який, на думку вченого, був заселений двома великими спільнотами: 1 – носіями чорноліської культури у верхів'ях Інгульця, на Тясміні та Канівщині; 2 – носіями білогрудівської культури, нові пам'ятки якої саме тоді були відкриті на Південному Побужжі і Середньому Придністров'ї (Сандраки, Кам'янець-Подільський, Ленківці). Тут слід підкреслити, що відому всім тезу про “переростання білогрудівських пам'яток у Чорнолісся”, О. Тереножкін висловив значно пізніше. Навпаки, тоді Олексій Іванович вважав, що “... розкопки пам'яток білогрудівського типу відкривають широкі перспективи для висвітлення передкіфської пори”⁶. Тобто, у 1953 р., на думку О. Тереножкіна, чорноліська і білогрудівська культури співіснували і були синхронні якщо не повністю, то, принаймні, на якомусь етапі, і притому розвивались вони на різних територіях (!).

Цю думку прийняв і розвинув московський вчений Б. Граков, який, в свою чергу, називав розглядувану культуру “білогрудівсько-чорноліською”. Тим самим, зацентровуючи увагу на синхронності і територіальній суміжності Білогрудівки і класичного Чорнолісся Б. Граков зазначав, що в передкіфський час білогрудівсько-чорноліська культура простягається від правобережжя Дніпра на Верхній Інгулець, на подільську течію Буга і Дністра⁷.

Тепер виникає закономірне питання: що такого мусіло відбутися, щоби О. Тереножкін ще до виходу в світ своєї монографії “Предкифский период...” у 1961 р. зробив переоцінку ролі й місця білогрудівської культури

в стародавній історії Українського Лісостепу? Фактично – він поміняв не тільки її хронологію, але й кардинально змінив своє бачення білогрудівської культури як синхронної і суміжної із Чорноліссям, зробивши її підгрунтям останньої? Іншими словами, незрозуміло: до чого було Олексію Івановичу, не маючи виразних археологічних комплексів західніше Тясмина, невиправдано розширювати західні межі чорноліської культури – аж до Середнього Придністров'я, Південного Побужжя і Волині? ⁸

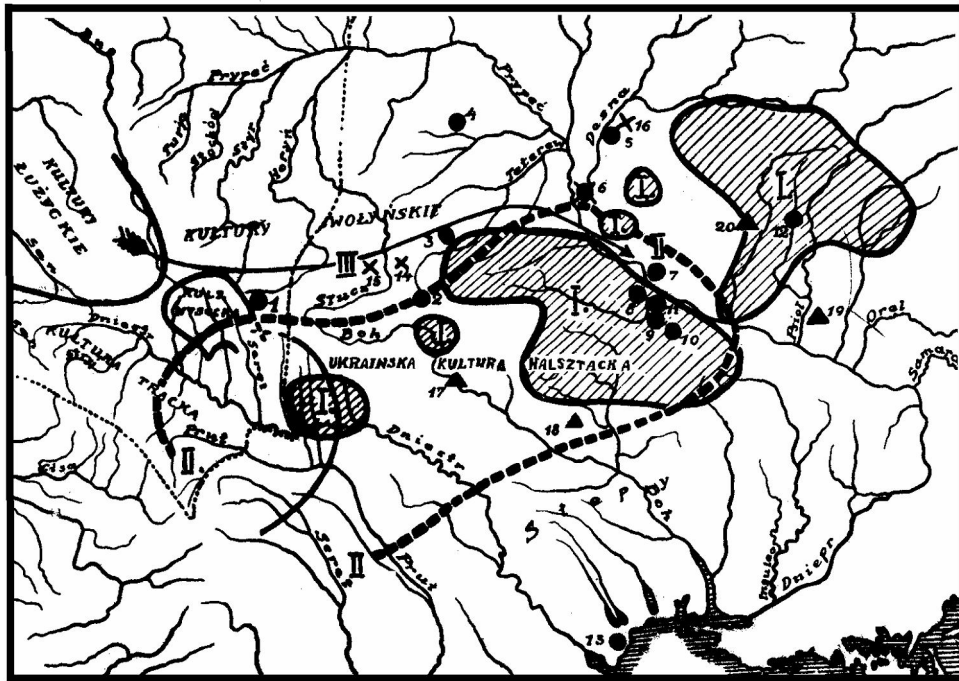

Рис. 1. Карта Т. Сулімірського 1936 року. Умовні позначення:

I – територія скіфів-орачів за А. Спіциним; II – Межі трипільської культури за А. Хітнером.

1 – Колодно; 2 – Мариновка; 3 – Житомир; 4 – Овруч; 5 – Чернігів; 6 – Гребени; 7 – Кенбарда; 8 – Пекарі; 9 – Текліно; 10 – Сміла; 11 – Бабичі; 12 – Петровка; 13 – Коблево; 14 – Войцехівка; 15 – Колодяжне; 16 – Поляна; 17 – Немирів; 18 – Колодище; 19 – Манилівка; 20 – Городище.

Треба нагадати, що того ж самого 1961 р., коли була видрукувана праця О. Тереножкіна, в Торонто вийшла в світ відома всім “Археологія України” Я. Пастернака, в якій автор пам’ятки білогрудівського типу характеризує як приналежні до “культури українського гальштату”, притому, цю назву вчений вперше, як він пише, використав ще у своєму “... габлітаційному викладі у 1934 р. в Українському Вільному Університеті в Празі”. Натомість, ареал чорноліської культури дослідник вбачає лише на Середньому

Подніпров'ї¹⁰. Тобто, у питанні розміщення Білогрудівки і Чорнолісся Я. Пастернак солідарний з висновками О. Тереножкіна в працях 1950-их років, зокрема, про їх територіальну розмежованість і які він озвучив ще на VI-й науковій конференції Інституту археології УРСР у 1952 р.

Територіальні межі для культури українського гальштату пропонували інші вчені. Про них також згадував О. Тереножкін, пишучи, наприклад, що Т. Сулімирський... (вслід за О. Спіциним і М. Рудинським – М. Б.) вважає, що лісостеп від Дністра до Дніпра і далі на схід займала “українська культура раннього залізного віку”, або “культура українського гальштату”¹¹.

Згадаймо, що про останню Т. Сулімирський писав ще у 1936 р.: “...територія культури українського гальштату охоплює лісостеп від Смотрича до Дніпра і далі на схід. Вона, в основному, співпадає з межами поширення трипільської культури з тою різницею, що її границі значно розширені поза Дніпром у східному напрямку... Цю культуру репрезентує низка селищ, городищ (Немирів, Більськ), а також курганів (Колодище) з характерною керамікою. Має вона свій власний бронзовиробничий промисел, який утворив низку локальних типів споріднених, зрештою, в значній мірі з “угорськими” бронзами. Ця культура¹² виявляє досить сильні зв'язки з наддунайськими землями, а також із сусідньою “фракійською” культурою”¹³.

Отже, ще до виділення О. Тереножкіним т.зв. чорноліської культури, її терени, окремі дослідники передвоєнного часу відводили майже ідентичній за територією* і за часом, але – іншій, за назвою, археологічній культурі. Тереножкін про це знав, оскільки цитував їх праці. Чому дослідник запропонував свій варіант назви вже відомій культурі, можна лише здогадуватися. Не останню роль в цьому міг відігравати політичний аспект, тобто небажання вводити в тогочасну радянську археологічну науку “буржуазний” термін та ще й в такому – національному забарвленні, який неприховано демонструє назва “культура Українського Гальштату”. Тому, мабуть, тогочасні політичні вимоги, а не якісь особисті мотиви, керували дослідником, коли він запропонував перейменувати відкриту до нього археологічну культуру, назвавши її чорноліською.

Із вищенаведеного можемо зробити такі висновки:

1. В першій половині 1930-их років низка вчених, керуючись працями попередніх поколінь і своїми власними розробками, відкрила культуру українського гальштату, носії якої в період раннього заліза замешкували терени від Верхнього Подністров'я до Південного Побужжя (Пастернак, 1934) або ж, за іншими даними, від русла Ушиці на Середньому Придністров'ї до Середнього Придніпров'я і східніше¹⁴.

2. До 1952 р., мабуть, все ще перебуваючи під впливом ідей марризму про стадіальність розвитку суспільства, О. Тереножкін вирізняє чорноліський етап Середнього Придніпров'я. Однак, на VI-й науковій конференції

* За винятком Я. Пастернака.

Інституту археології Української РСР, яка відбувалась 3-7 червня 1952 р., і яка була присвячена другій річниці виходу в світ творів Й. Сталіна з питань мовознавства, О. Тереножкін змінив свої погляди, представивши цілісну і логічну картину етнокультурної ситуації на Правобережжі Українського Лісостепу. На думку вченого, згадане лісостепове Правобережжя було заселене двома великими спільнотами: 1 – носіями чорноліської культури у верхів'ях Інгульця, на Тясміні та Канівщині; 2 – носіями білогрудівської культури на Поділлі та прилеглих районах (відомої до того з досліджень П. Курінного на Уманщині та ін.), нові пам'ятки якої якраз тоді були відкриті біля Кам'янця-Подільського на Середньому Придністров'ї (Ленківці) та Південному Побужжі (Сандраки). Притому, і чорноліська, і білогрудівська культури, на тогочасну думку Олексія Івановича, були якщо не повністю синхронні¹⁵, то, безсумнівно, розвивались на різних територіях (!). Висновки сучасних йому зарубіжних колег, які вже раніше виділили на землях Українського Лісостепу “культуру Українського Гальштату” (Я. Пастернак, Т. Сулімірський та ін.), О. Тереножкін до уваги не взяв.

3. У 1961 р. у праці “Предскифский период...” О. Тереножкін змінив своє бачення цієї проблеми, висловлене на конференції 1952 р. Західні межі чорноліської культури дослідник розширив до Середнього Дністра, отже включив до складу Чорнолісся усю територію білогрудівської культури, відводячи їй, таким чином, роль “генетичного підґрунтя”, на якому в період раннього заліза формується чорноліська культура.

На питання, для чого було нівелювати Білогрудівку і простягати на її територію ареал Чорнолісся, можемо відповісти, що, по-перше, тільки в такий спосіб: усунувши білогрудівську культуру як синхронну і територіально суміжну з чорноліською, можна було отримати “гіперкультуру”, яка б за площею майже повністю збігалася із колись виділеною, але – незручною і ігнорованою в Радянському Союзі і післявоєнній Польщі, культурою Українського Гальштату. По-друге, вимоги Т. Сулімірського щодо “фракійськості” останньої та пов'язання її походження від наддунайських культур також зіграло певну роль¹⁶. Тому О. Тереножкін, на той час палкий прихильник протослов'янства Чорноліської культури, зробив “рокіровку” лише з назвами, залишаючи, по-суті, ту саму культуру на тій же території і в тих же часових межах.

Дослідження останніх десятиліть (розкопки А. Мелюкової, Л. Крушельницької, Г. Смірнкової, А. Гуцала та ін. на Західному і Центральному Поділлі та Північній Буковині, С. Березанської та І. Бокій в Гордіївці) доводять, що традиції місцевої культури періоду раннього заліза: – в поховальному обряді, провідних формах посуду, кременярстві та ідеології (зольники) тяжіють до традицій місцевої білогрудівської культури. Так виглядає, що сьогодні в археологічному матеріалі знаходить своє підтвердження, здавалось би, назавжди відкинута у 1961 р. гіпотеза про часткову синхронність, а тому – територіальну відокремленість чорноліської і

пізньої білогородівської культур. Як свідчать найпізніші поховання Гордіївського могильника, які датуються X ст. до нар. Хр., на зміну білогородівській культурі в лісостеповій частині Середнього Дністра і Південного Побужжя приходять пам'ятки неперотівського типу, поховальний обряд яких (Мервинці, Лука-Врублівецька, Дністрівка-Лука, Бандашівка, Лоївці, Бернашівка, можливо, Тютьки) доволі різко відмінний від поховальних споруд класичного Чорнолісся, скажімо, на Тясмині чи Інгульці. Отже, гіпотеза про виразну локальність розвитку тогочасних культур на Середньому Придністров'ї і Середньому Придніпров'ї (зважаючи на різне природно-географічне розташування, зовнішні зв'язки, а також власне і, судячи з усього, відмінне підгрунття), має право бути реабілітованою і заслуговує на подальшу розробку.

Разом з тим, схожість багатьох рис духовної і матеріальної культури Білогородівки і ранніх фаз розвитку висоцької культури дало підстави виокремити у пізній період епохи бронзи висоцько-білогородівську, а у період раннього заліза – пізньовисоцько-неперотівську (постбілогородівську) культурно-історичні спільноти¹⁷. Не виключаємо, що в майбутньому, при належному опрацюванні вже відомих матеріалів і залученні нових пам'яток, постане питання про включення вищезгаданої пізньовисоцько-неперотівської (постбілогородівської) культурно-історичної спільноти у значно ширшу за територією культурно-історичну область, до якої були б включені і придніпрянські терени класичного Чорнолісся, і якій можна було б повернути назву “Український Гальштат”. Це б, до певної міри, згладило всякі непорозуміння і недомовки у питанні права авторства на присвоєння назви одній з вищеназваних культур.

II. Культури українського правобережного Лісостепу і питання ідентифікації ранньоісторичних етносів.

На сьогоднішній день можна виділити п'ять основних концепцій про етнічну належність носіїв пам'яток Українського Правобережного Лісостепу в період раннього заліза.

Перша концепція (Б.Гракова). У носіях білогородівсько-чорноліської культури* дослідник вбачав неврів. Останні, на думку вченого, займали лісостепову область західніше Дніпра, а на півдні межували із землями скіфів-орачів. Границею між ними мало б бути озеро, з якого витікав Тірас¹⁸. У 1990 р. до цієї концепції ніби-то повернувся Б. Мозолевський, який, як він пише, дійшов висновку, що “... територія Лісостепоного Правобережжя, заселена в скіфський час нащадками білогородівсько-чорноліських племен, могла належати тільки неврам, що свого часу стверджували ще Б. Граков та А. Мілюкова”¹⁹. Однак, в наступному реченні Б. Мозолевський фактично заперечує цю думку, оскільки пише, що “... відтак із скіфами-орачами найбільш вірогідно пов'язувати виключно східноподільську групу

* Визначення Б.Гракова.

пам'яток"²⁰. Кордон між Невридою і Скіфією цей автор проводить строго по вододілу між басейнами Південного Бугу і Дніпра²¹, "віддаючи", таким чином, усе Поділля з Уманьщиною скіфам-орачам, що протирічить сказаному ним напочатку. У трактуванні Б. Мозолевським концепції Б. Гракова територія не лише східно-, але й західноподільської груп виявилася, таким чином, зайнятою скіфами-орачами, яких Геродот чітко локалізує на просторах між Гіпанісом (Південним Бугом) і Борисфеном (Дніпром). Окрім того, черепинсько-лагодівська група є, як це переконливо довела Л. Крушельницька²², генетично споріднена із західноподільською і є її західним варіантом. На запропонованій згаданим автором карті черепинсько-лагодівські племена віднесені до Невриди, а західноподільські – до Скіфії. Таким чином, у цій частині своєї концепції Б. Мозолевський виявився популяризатором ідеї не Б. Гракова, а М. Артамонова, який так само, усе Поділля, всупереч Геродоту, відводив скіфам—орачам, а неврів співставляв виключно з висоцькою культурою²³.

Друга концепція (О. Тереножкіна). У 1970-1980 рр. ідеї Б. Гракова з цієї проблеми були практично повністю витіснені концепцією О. Тереножкіна, який визнав чорноліську культуру як праслов'янську, яка переростає у лісостепові культури скіфського часу, а ті – в зарубинецьку, тобто ранньослов'янську²⁴. Нашадків чорноліської культури: скіфів-орачів, О. Тереножкін локалізував від Середнього Подністров'я на заході (тобто, вслід за М. Артамоновим) до Середнього Подніпров'я на сході, а неврів – на території могилянської групи пам'яток (могилянську групу в той час, Тереножкін виокремлював у т. зв. волинську групу)²⁵. На сьогоднішній день ця концепція, не будучи належно проаналізованою, набула найбільшого поширення.

Третя концепція (Ю. Колосовської-С. Березанської). Проаналізувавши повідомлення Соліна про те, що сусідами гелонів були агатирси (Gelonis Agathyrsi conlimitatur, 15,3) та схожу інформацію у Амiana Марцеліна (XXXI, 2, 14), Ю. Колосовська висловила припущення, що території, підвладні агатирсам, могли простягатись у східному напрямку до Подніпров'я²⁶. Ще одним аргументом дослідниці було повідомлення Геродота (IV, 53) про Священні Дари гіпербореїв. Процесія останніх починалася у місці, де Гіпаніс і Тірас зближують свої русла, і в цій процесії, за свідченням IV-ої пісні "Енеїди" Вергілія, активну участь брали власне агатирси²⁷. Локалізація східних земель агатирсів²⁸ на Середньому Подніпров'ї, яких Ю. Колосовська вважає одним із гіперборейських племен²⁹, дало підстави С. Березанській на V-му Міжнародному конгресі археологів-славістів поставити питання про ототожнення носіїв чорноліської культури³⁰ з агатирсами і фракійським етносом³¹.

Четверта концепція (А. Мелюкової). Підсумком досліджень передвоєнного часу з урахуванням перших повоєнних досліджень на Поділлі була доповідь А. Мелюкової "Культура скіфського часу північно-західної

частини Середньої Наддністрянщини” на конференції, присвяченій проблемам скіфо-сарматської археології (1952). В доповіді А. Мелюкова висловила такі думки:

- 1) пам’ятки скіфської епохи в північно-західній Наддністрянщині і Придністров’ї належать місцевому населенню, яке проживало тут ще з часів епохи бронзи. Це заперечує припущення польських археологів, які, згідно з концепцією М. Ростовцева, вважали, що населення цієї області було ніби-то завойоване скіфами;
- 2) в північно-західній Наддністрянщині “... скіфська культура виявила доволі слабкий вплив на культуру місцевого населення”, яке ніколи не входило до скіфського союзу. Розвиток місцевої культури уявляється “більш плавним і неускладненим скіфськими впливами”, ніж це мало місце на території Середнього Придніпров’я;
- 3) в населенні північно-західної Наддністрянщини слід вбачати неврів (За стенограмою вечірнього засідання 31 січня 1952 року)³².

І хоча доповідь А. Мелюкової з невідомих причин не була включена у збірник матеріалів згаданої московської конференції 1952 р., однак основні моменти все-таки збереглися у стенограмі вечірнього засідання 31 січня, що згодом були прокоментовані Н. Погребовою. Доповнений варіант цієї доповіді з’явився лише через шість років. У ньому А. Мелюкова підтвердила свою попередню точку зору про локалізацію неврів на Поділлі та в прилеглих районах Буковини – в основному ареалі поширення пам’яток західноподільської групи.

П’ята концепція (динамічна модель), яка пропонується. На підставі досліджень Гордіївського могильника на Південному Побужжі (результати розкопок якого засвідчують безперервний розвиток місцевої білогрудівської культури щонайменше впродовж 600-700 років до Х ст. до нар. Хр. включно) та результатів шестирічних досліджень Л. Крушельницькою поселення в Непоротовому на Середньому Придністров’ї слід відкинути припущення про входження пам’яток ранньозалізного часу з Поділля та Буковини до ареалу чорноліської культури. Пам’ятки непоротівського типу ми сприймаємо як постбілогрудівські. Натомість, локалізацію класичного Чорнолісся слід, мабуть, обмежити Середнім Подніпров’ям (Тясмин, Інгулець та, можливо, Ворскла), тобто, повернутись до першопочаткового розуміння чорноліської культури, яке виразно продемонстрував ще на початку 1950-их років О. Тереножкін. І білогрудівська культура (в її постбілогрудівському вигляді – непоротівській групі), і чорноліська, хоча і розвивались на різних територіях, але мабуть мали, схожі ідеологічні уявлення: релігію, світосприймання, елементи поховального обряду та окремі риси матеріальної культури, що, можливо, в майбутньому дозволить їх об’єднати в культурно-історичну область, якій можна було б вернути назву Український Гальштат. В носіях пам’яток чорноліської культури, вслід, мабуть, вбачати агатирсів та гелонів

(?), а на територіях, розташованих західніше – на Поділлі (Подільській височині), прилеглому Розточчі, Українському Передкарпатті та Північній Буковині – історичну Невриду.

MYKOLA BANDRIVS'KYJ

PROBLEM OF BILOGRUDIVKA AND CHORNOLISSJA –

REHABILITATION OF “CULTURE OF UKRAINIAN HALLSHTAT”?

The question of discovery of the culture of Ukrainian Hallshtat is analyzed in the paper. In 1952 O. Terenoshkin proposed to name this culture Chornoliss'ka culture. The author offers to return to hypothesis of the existence of two ethnic-cultural societies that were classic Chornolissja in Middle Dnipro area (Agatyrsees and Gelons) and post-Bilogrudivka (Neporotiv group) population in Podillja and adjacent regions of Forest-Steppe (Nevrs). The author conclude that Chornolissja and post-Bilogrudivka (Neporotiv group) societies constituted cultural historical region of Ukrainian Hallshtat.

Key words: Ukrainian Hallshtat, Bilogrudivka, Chornolissja, Nevrs

¹ Machoktych S.V., Ievlev M.M. *Über die Anfangsperiode der Geschichte der Kimmeriek* // ААС. Krakow, 1992. Т. XXXI.

² Дубовская О. Р. Об этнокультурной атрибуции «новочеркасских» погребений Северного Причерноморья // Археологический альманах. Донецк, 1997. № 6. С. 183

³ Поширення чорноліської культури дослідник вбачав на дуже великій території: на Лівобережжі – вздовж руслу Ворскли (Хухра, Більськ), на Правобережжі – до Могилева-Подільського на Середньому Придністров'ї і до верхів'я р. Горинь включно (Див: Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961. рис.114). До західного ареалу Чорнолісся тоді було зараховано окрім відомого Немирівського городища також такі пам'ятки, як Могиляни, Нітишин, Радзимин, Райки та ін. (Тереножкин А. И. Предскифский период... 1961, рис. 114) тобто ті, які невдовзі були виділені Л. Крушельницькою у локальну могилянську групу рпанняозалізного часу (Крушельницька, 1976, с.72-82).

⁴ Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961. С. 4.

⁵ Тереножкин А. И. Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області // Археологія, К., 1952. Т. VII. С. 129, 135.

⁶ Тереножкин А. И. Некоторые актуальные вопросы скифоведения // Доклады VI научной конференции Института археологии. К., 1953. С. 148

⁷ Граков Б. Н. Скифы. М., 1971. С. 120-121.

⁸ Тереножкин А. И. Предскифский период... рис. 114.

⁹ Пастернак Я. Археологія України. Торонто, 1961. С. 283. прим. № 434.

¹⁰ Там само. С. 300, 305, 306, 353, 539.

¹¹ Тереножкин А. И. Предскифский период... С. 207.

¹² З цього приводу вчений зазначає, що "... ця культура (українського гальштату – М.Б.) була виділена багатьма авторами, однак досі ніхто не подає її характеристики. Рівно ж і сама назва є досить спірна і неусталена" – цит.за: Sulimirski, 1936, s. 42, прим.№ 5).

¹³ *Sulimirski T. Zagadnienie ekspansji kultury łużyckiej na Ukrainie. Warszawa, 1936. S. 42-43.*

¹⁴ *Sulimirski T. Zagadnienie ekspansji... S. 42-43.*

¹⁵ Дослідник пише: "... розкопки пам'яток білогрудівського типу відкривають широкі перспективи для висвітлення передскіфської пори". (*Тереножкін, 1953, с. 148*).

¹⁶ На кінець 1950 – поч.1960 рр. припадає завершення хвилі антигерманізму (яка була зумовлена, насамперед протестом проти теорії "уберменшен" та її наслідків) і час пошуку археологами слов'янських країн коріння своїх етносів. Тому, навіть теоретична присутність у завідомо землеробських місцевих культурах окрім основного – протослов'янського ядра, ще й іншоетнічного компоненту (а, тим більше, оголошення "неслов'янською" цілої культури), для української держави, навіть в такому вигляді, в якому вона існувала на початок 1960-их років, було немислимо. Тим більше, що мова йшла про яскраву і надзвичайно оригінальну в давньоукраїнській історії археологічну культуру, яким було Чорнолісся.

¹⁷ *Бандрівський М. Висоцька культура та її східні зв'язки // На пошану Софії Станіславівни Березанської (збірка наукових праць). К., 2005. С. 241-252; Бандрівський М. Етнокультурні процеси на Північному Поділлі та прилеглих районах в епоху бронзи (за матеріалами поховального обряду) // Історія релігій в Україні. Львів, 2004. Кн. 1. С. 7-18.*

¹⁸ *Граков Б. Н. Скифы. М., 1971. С. 120.*

¹⁹ *Граков Б. Н. Основные культуры скифского времени в Причерноморье и лесостепной зоне // Доклады VI научной конференции Института археологии. К., 1953. С. 155-168. т. XVIII; Граков Б. Н., Мелюкова А. И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время // Вопросы скифо-сарматской археологии. М., 1954. С. 39-109.*

²⁰ *Мозолевський Б. М. Кургани вищої скіфської знаті і проблема політичного устрою Скіфії // Археологія. К., 1990. № 1. С. 135.*

²¹ Там само. С. 135-136, рис. 12

²² *Крушельницька Л.І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. К., 1976.*

²³ *Артамонов М.И. Этнический состав Скифии // Доклады VI научной конференции Института археологии. К., 1953. С. 169-196*

²⁴ *Тереножкін А.И. Предскифский период...С. 6.*

²⁵ Там само. Рис.115.

²⁶ *Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы // ВДИ. М., 1982. С. 50.*

²⁷ Там же. С. 56-57.

²⁸ Вважаємо, що те, що Геродот у пізніший час знав агатирсів не на Подніпров'ї, а на північ від Істру біля витоків р. Муреш, яких сьогодні ідентифікують з пам'яткам трансильванської групи, може свідчити про ймовірне переселення частини агатирсів із їх первісної матірної Батьківщини – Середнього Подніпров'я, на захід – у внутрікарпатську дугу. Це припущення тим більше вірогідне, що саме походження трансильванської групи пам'яток В.Васільєв пов'язує з міграцією населення з Українського Лісостепу (*Vasiliev V. Scitii agatirsi pe territorial Romaniei. Cluj-Napoca-Dacia, 1980. P. 37-38*)

²⁹ Описаний Геродотом шлях гіперборейських дарів, мав місце, на думку дослідниці, в часи життя галікарнася, близько 450 рр. до нар. Хр. Історична реальність Дарів

гіпербореїв на Делос, про які повідомляють також Плутарх, Макробій та ін., засвідчена постановами делоської амфіктіонії від IV ст. до нар. Хр., названо видатки, пов'язані з Дарами гіпербореїв. Наприклад, в архонство Алкисфена в 372/371 рр. до нар.Хр., а також у записі середини IV ст. до нар.Хр. згадано видатки в розмірі 100 драхм у зв'язку з Дарами гіпербореїв (*Колосовская*, 1982, с. 62-63)

³⁰ Власне, на території правдивого Чернолісся — на Середньому Придніпров'ї, відомі характерні тільки для цієї культури і території широкі бронзові браслети зі спіральними і дископодібними напайками, які нагадують пізньохетські або мікенські мотиви (*Тереножкин*, 1961, с. 162, рис. 109, с. 163, рис. 110). Ливарні формочки для виготовлення саме такого типу браслетів виявлені у добре стратифікованих умовах Суботівського городища (*Тереножкин*, 1961, рис. 78—81). Лише для середньодніпровського Чернолісся характерні стрункі одновушкові орнаментовані на втулці кельти. На сусідній із заходу території — Подільській височині та прилеглих теренах (які традиційно відводяться "західному" ареалу чорноліської культури), виробів такого типу, невідомо. Принципово різняться і поховальний обряд, громадські будівлі та культові споруди у тогочасного придніпровського лісостепового населення і їх сусідів із заходу: мешканців Буго-Дністровського Поділля.

³¹ *Березанская С. С.* Об этнической принадлежности чернолесской культуры // Тр. V МКАС. К., 1988. С. 16-17.

³² *Погребова Н.* Состояние проблем скифо-сарматской археологии и конференции ИИМК АН СССР 1952 г. // Вопросы скифо-сарматской археологии. М., 1954. С. 22-23.

Стаття надійшла до редколегії 11.09.2005

Прийнята до друку 22.09.2005